

Lucijem Verom). V šestdesetih letih 2. stoletja je umrl, še preden je povsem končal svoje zgodovinsko delo. Vrednost njegovega dela je predvsem odvisna od virov, ki jih je uporabljal. Ti so pri Apijanu v veliki meri zadovoljivo raziskani, saj je bilo to področje »a favourite hunting ground of German scholars for more than a century« (H. White, *Appian's Roman History*, Loeb Classical Library 2, 1912, ix), v zadnjem času pa tovrstne raziskave nadaljujejo predvsem italijanski in madžarski zgodovinarji.

Knjiga je za nas prav posebej zanimiva, ker vsebuje prevod zgodovine Ilirije oziroma ilirskih vojn (*Illyriké*), edinega s tem naslovom ohranjenega spisa iz antike. V njem je Apijan želel podati zgodovino severozahodnega Balkana in Podonavja v času rimskih osvajalnih pohodov v ta prostor. Začel je z mitološkim pregledom in končal z omembo Tiberijeve zasedbe Mezije, osrednja, najdaljša in najpodrobnejša epizoda pa so Oktavijanove osvajalne vojne v letih 35–33 pr. n. š., za katere je Apijan uporabil kot vir vladarjev *Dnevnik*. Prevod tega spisa v slovenščino je že končan, komentar pa je v pripravi (pripravlja ga avtorica tega prikaza).

Čeprav naslov Apijanovega spisa obeta več kot delo dejansko vsebuje, je njegova pomembnost nesporna. V njem je sicer mnogo trditev spornih in netočnih, še več pa je izpuščenega, vendarle prinaša mnogo zanimivih podatkov. Ti nam ob pomoči drugih virov iz antične literature, poleg epigrafskih, numizmatičnih in drugih arheoloških omogočajo, da rekonstruiramo zgodovino naših krajev v obdobju, v katerem so prej neodvisna plemena prehajala v odvisnost od Rima, njihovo ozemlje pa je bilo končno kot provinca definitivno priključeno rimski državi. Ozemlje, katerega zgodovino Apijan opisuje v *Illyriké*, je bilo ob koncu 1. stoletja n. š. razdeljeno med province Norik, Panonijo, Dalmacijo in Mezijo. Ni dvoma, da je *Illyriké* eden ključnih virov za zgodovino naših krajev v zgodnji antiki. To, kar smo ravnokar dejali za zgodovino ilirskih vojn, velja v isti meri tudi za druge zgoraj navedene pokrajine, ki jih Apijan obravnava: kljub pomanjkljivostim in občasnim netočnostim so njegovi spisi dragocen zgodovinski vir, za posamezne dogodke pa celo edini ohranjeni vir. Brodersenove opombe k tekstu se v primeru *Illyriké* omejujejo predvsem na starejša in splošna dela modernega zgodovinopisja, pri navedbah modernejših študij pa je opazno, da ne navaja del jugoslovanskih in italijanskih avtorjev, kar dokazuje, da članki, objavljeni v lokalnih revijah, ne glede na jezik, v katerem so napisani, ostajajo slej ko prej malo opaženi. Seveda pa namen njegovih opomb ni podati izčrpno bibliografijo k posameznim problemom, temveč le nekaj važnejših citatov, ki naj bralcu pomagajo pri nadaljnjem iskanju, in so zato kot prva orientacija zelo dragoceni. Knjiga bo koristila marsikomu, tako študentu kot strokovnjaku, zgodovinarju, arheologu in filologu, in seveda bralcem, ki se sicer ne ukvarjajo strokovno z antično zgodovino in literaturo, vendar jih antika zanima. Upamo, da bo Oddelek za zgodovino Univerze E. Kardelja uvrstil to serijo med tiste knjige, ki jih bo redno kupoval za obogatitev svoje knjižnice.

Marjeta Šašel Kos

Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov* (*Historia Langobardorum*), [prevedli Fran Bradač, Bogo Grafenauer, Kajetan Gantar; opombe napisala Bogo Grafenauer, Kajetan Gantar; spremna besedila Bogo Grafenauer], Maribor: Obzorja 1988. 422 strani.

Ni malo virov, na katerih sloni poznavanje slovenske zgodnesrednjeveške zgodovine. V to se kaj lahko prepriča vsakdo; le prvo knjigo Kosovega Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku mu je treba odpreti. Toda prav tam se lahko tudi prepriča, da tvorita okostje temu poznavanju predvsem dva vira. To sta dobro poznana *Historia Langobardorum* Pavla Diakona in *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* po imenu neznanega salzburškega klerika. Pri tem je izredno pomembno, da pokrivajo po neki srečni usodi podatki iz Pavlovega dela predvsem čas od naselitve Slovanov v vzhodne Alpe konec 6. stoletja do prvih desetletij 8. stoletja, težišče podatkov o slovenski zgodovini, ki jih prinaša *Konverzija*, pa leži v razponu približno od srede 8. stoletja do sedemdesetih let 9. stoletja. Kako dobra — in izjemna hkrati — je ta podlaga v virih za študij najstarejše slovenske zgodovine, govori že dejstvo, da razen Makedoncev, ki imajo za najstarejše obdobje v spisu *Miracula sancti Demetrii* vir podobnega pomena, vira takšne važnosti nima noben naših slovanskih sosedov. Tako so Hrvati in Srbi glede začetkov svoje zgodovine vezani na Konstantina Porfirogeneta, ki je sredi 10. stoletja zabeležil tisto, kar naj bi se morda zgodilo v začetku 7.; pri Moravanih in Čehih pa odstira mrak šele obdobje karolinške analistike 9. stoletja.

Zaradi tako opredeljenega pomena, ki ga ima za slovensko zgodovino Pavlovo delo, je skorajda neopravičljivo, da o knjigi, ki je izšla pri založbi Obzorja že leta

1988, poročamo v osrednji slovenski historični reviji s takšno zamudo. Preden pa se posvetimo sami knjigi, je potrebno naglasiti, da je le-ta nenazadnje tudi rezultat vseh tistih naporov v slovenski historiografiji (in to že odkar se je proti koncu prejšnjega stoletja začela oblikovati v moderno zgodovinsko znanost), ki so za predmet svoje obravnave postavili prav Pavla Diakona. Lahko rečemo, da je prav vsaka generacija slovenskih medievistov prispevala pomemben delež k boljšemu razumevanju podatkov, ki jih o naši zgodovini prinaša ta učeni montecassinski benediktinec in sodobnik Karla Velikega. Na začetku te poti stoji Simon Rutar, ki je že pred več kot stotimi leti (1885) objavil v Letopisu Matice slovenske preko štirideset strani obsežno razpravo *Kakšno važnost imajo Pavla Diakona knjige »De gestis Langobardorum« za starejšo zgodovino Slovencev?* in s tem postavil več kot solidne temelje za nadaljnje delo v tej smeri. Na Rutarjeve ugotovitve se je opiral pri objavi odlomkov iz Pavlove Zgodovine v svojem zgoraj omenjenem Gradivu tudi Franc Kos iz iste generacije začetnikov slovenskega znanstvenega zgodovinopisja. Nove spodbude in nove rezultate pri tolmačenju Pavla Diakona je nato prineslo delo Ljudmila Hauptmanna in Milka Kosa. Hauptmann je v vrsti razprav o najstarejši slovenski zgodovini (predvsem *Politische Umwälzungen unter den Slawen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten*, MIÖG 36, 1915, 229–287) tudi prav na podlagi Pavlovih sporočil o bojih Langobardov s sosedi na vzhodu pokazal kako »čudovito enako je tekla usoda... Slovincem in Obrom« (Staroslovenska družba in njeni stanovi, ČJKZ 1, 1918, 82). Milko Kos pa je, podobno kot Rutar, poleg nekaterih razprav, v katerih tudi obravnava vprašanja iz slovenske zgodovine, zvezana s podatki Zgodovine Langobardov (O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku; K postanku slovenske zapadne meje, obe razpravi sta ponatisnjeni, čeprav druga ne v celoti, v M. Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev, Ljubljana 1987, 145–150, 170–181) objavil posebno razpravo *K poročilu Pavla Diakona o Slovincih* (ČZN 26, 1931, 202–215), v kateri je izpopolnil zlasti kronologijo tistih dogodkov, ki se tičejo slovenske zgodovine in o katerih poroča Pavel Diakon. Iz povojne, danes še aktivne generacije slovenskih medievistov pa moramo omeniti predvsem Boga Grafenauerja, ki se je v zvezi s svojimi intenzivnimi raziskavami zgodnesrednjeveške slovenske zgodovine teh vprašanj večkrat dotikal (glej npr. poglavje Problem »langobardskega limesa« in razmerja Slovencev do njihovih sosedov v času naselitve in prvih desetletjih po njej, v *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, 425–436) in ki je nenazadnje za knjigo, ki jo predstavljamo, oskrbel prevod v slovenščino (skupaj z F. Bradačem in K. Gantarjem), veliko večino opomb k tekstu (ostale K. Gantar) in vse spremne študije, ki daleč presegajo naslov knjige.

Kot je iz tega diskurza razvidno, predstavlja tako zaokrožena knjiga s celotnim latinskim originalom Pavlove Zgodovine, vzporednim slovenskim prevodom, opombami k prevodu, ki velikokrat predstavljajo pravi zgodovinski komentar in spremnimi študijami, pravzaprav logičen zaključek nekega razvoja, ki ga je začel Simon Rutar. Hkrati pa je seveda takšna izdaja tudi velika spodbuda za nadaljnje delo.

Pavel Diakon je bil Langobard iz Furlanije (Čedad?), ki si je, da tako rečemo, ustvaril intelektualno kariero mednarodnega nivoja. Bil je učitelj na langobardskem kraljevem dvoru v Paviji, nadaljeval svoje delo na dvoru langobardskega duksa v Beneventu, tam vstopil med menihe najbolj slavnega samostana zahodne Evrope — Montecassina, se od tam odpravil na dvor frankovskega kralja Karla (Velikega), kjer je bil pritegnjen v krog intelektualne elite tistega časa okrog Alkuina in se nazadnje vrnil na Montecassino, kjer je pred svojo smrtjo (799?) napisal Zgodovino Langobardov; svoje najboljše in najbolj poznano delo. O tem dovolj jasno priča že dejstvo, da se je skozi srednji vek ohranilo v kar 113 prepisih (S. Rutar, O. c., 294), da je prva tiskana izdaja izšla v Parizu že leta 1514 in da je prvi prevod v italijanščino nastal že leta 1548 v Benetkah (G. Waitz, v uvodu k izdaji *Historia Langobardorum in MGH Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*, Hannoverae 1878, 47 sl.). Nemara je del odgovora na vprašanje, zakaj je prav Zgodovina Langobardov Pavlovo najboljše delo, iskati v dejstvu, da je to njegov zadnji tekst, ki je hkrati tudi najbolj ambiciozen. V njem je lahko koristno uporabil izkušnje, ki si jih je pridobil pri pisanju zgodnejših del. Tako je že leta 763 na langobardskem beneventanskem dvoru, kjer je bil kot spremljevalec Adelperge, hčerke langobardskega kralja Desiderija in žene beneventanskega duksa Arichisa, napisal v verzih kratko zgodovino sveta po biblijskih dogodkih, kjer začetne črke posameznih strof tvorijo pozdrav »Adelperga pia«. Za isto osebo je najkasneje do 774 napisal tudi »Rimsko zgodovino« (*Historia Romana*), pregled, ki obsega obdobje od začetkov Rima do Justinijanove ponovne združitve Italije. Tukaj se je prvič jasneje odrazilo Pavlovo zanimanje za zgodovino, od katere se ni več odvrgnil, čeprav je kot duhovnik napisal tudi več del cerkvenega in verskega značaja (življenjepis sv. Benedikta, komentar k njegovim »Pravilom«, zbirko pridig in molitev itd.). V to serijo zgodovinskih tekstov spada tudi »Zgodovina škofov v Metz« (*Gesta episcoporum Mettensium*), ki jo je napisal na Karlovem dvo-

ru, in življenjepis papeža Gregorja Velikega. Ta je nastal že po njegovem povratku na Montecassino po 787.

Seveda pa s tem, ko pravimo, da je Zgodovina Langobardov najboljše Pavlovo zgodovinopisno delo, ne mislimo na »zgodovino« v današnjem pomenu besede. Pač glede na svoje videnje in razumevanje sveta piše Pavel Diakon svojo Zgodovino tako, da ne ocenjuje resničnosti posameznih poročil in podatkov, ki jih ima na razpolago, ampak jih niza enega zraven drugega. Tako ustvarja sliko, v kateri se mešajo ljudsko izročilo, ki ga je obilno uporabljal (tudi že zapisano kot *Origo gentis Langobardorum*), pisane predloge (npr. danes izgubljeno zgodovinsko delo opata Sekunda iz Trenta, tudi prav glede prvih stikov med Slovani in Bavarci v vzhodnih Alpah), razne zgodbe itd. Pri tem, gledano z današnjimi očmi, seveda veliko pretirava (npr. bleščeča zmaga peščice Langobardov nad trumo Slovanov pri Brišćah 664; HL V/23) ali poenostavlja (npr. padec Cedad v avarske roke 610 povezuje s pohotnostjo Romilde, žene foroiulskega duksa Gisulfa; HL IV/37). Prav tako današnji bralec verjetno pogaša večjo konciznost v kronološki in vsebinski strukturi dela. Ne moremo sicer reči, da Zgodovina Langobardov nima neke svoje notranje strukture, saj se kronološko gledano začne z nastankom langobardskega plemena in konča le malo pred propadom njihove države; vsebinsko pa je seveda vseskozi v ospredju zgodovina Langobardov; toda kljub temu so v zgradbi dela samega velika nihanja, o čemer je nekaj pisal že B. Grafenauer v spremni razpravi k slovenskemu prevodu Zgodovine Langobardov (str. 300–303). Samo za ilustracijo naj navedem, da npr. prva knjiga (od šestih, kolikor jih obsega Zgodovina Langobardov) obravnava več kot pol tisočletja langobardske zgodovine od njihove izselitve »iz otoka Skandinavije« pa do njihove naselitve v Panonijo in zmage nad Gepidi; druga in peta pa vsaka zase v bistvu časovno zajema le po dva langobardska kralja (Alboin, Klef; Grimoald, Perktarit). Vsebinsko pa npr. druga knjiga, ki je posvečena langobardski osvojitvi Italije, kar tretjino svojega obsega namenja opisu italijanskih pokrajin (HL II/14–24 od skupno 32 poglavij). Podobne, čeprav krajše vložke, v katerih Pavel Diakon obravnava bizantinsko, frankovsko ali npr. celo perzijsko zgodovino, pa je mogoče najti prav v vsaki knjigi Zgodovine Langobardov.

Te »pomanjkljivosti« seveda niso nikakršne pomanjkljivosti. Zavedati se je namreč treba, da je delo nastalo v času, ki je zgodovino razumel bistveno drugače, ki je predpostavljajl drugačne mehanizme, ki poganjajo zgodovinski razvoj in v katerem nenazadnje pravega zgodovinopisja niti ni bilo. Pisanje zgodovine je bila le vrsta pisateljevanja, v katerem ni bilo ostre meje med pesnikovim in zgodovinarjevim delom. Lep primer za to je prav Pavel Diakon sam; pesnik in zgodovinar v eni osebi. Zato Zgodovina Langobardov ni samo delo, iz katerega poskušajo zgodovinarji izluščiti čimveč dejstev o tem, kaj se je v resnici zgodilo, ampak hkrati tudi delo, ki nam predstavlja intelektualno in duhovno sfero tedanje Evrope. Je znak svojega časa in prav zaradi tega in ne toliko zaradi same langobardske zgodovine, ki je predmet njenega opisovanja, bi znala biti zanimivo branje še za koga drugega, in ne samo za zgodovinarja.

Kot smo že na začetku poudarili, je Zgodovina Langobardov prvovrsten vir za zgodovino Slovencev v zgodnjem srednjem veku kot tudi za zgodovino tega prostora v predсловanski dobi v 6. stoletju. Podatke te vrste prinaša Pavel Diakon že v prvi knjigi, na mestih, kjer govori o preselitvi Langobardov v Panonijo in njihovem tamkajšnjem bivanju do odhoda v Italijo. (HL I/22–24, 27). Mimogrede še dodajmo, da je ta prva knjiga po svoji strukturi tipičen *Origo gentis*, to je plemenska zgodovina, ki se je ohranila v ljudskem izročilu in bila nato v določenem trenutku zapisana. V našem primeru se je to zgodilo že v drugi polovici 7. stoletja in ta tekst — *Origo gentis Langobardorum* — je služil Pavlu Diakonu kot ena izmed osnov prve knjige Zgodovine Langobardov. H. Wolfram (*Das Genus der Origo gentis*, zaenkrat še neobjavljen referat na zagrebškem simpoziju o etnogenezi Hrvatov v zgodnjem srednjem veku januarja 1989) je pred kratkim primerjal *Origo gentis* raznih germanskih ljudstev oziroma plemen, in pokazal na zelo očitne paralele v strukturi teh plemenskih zgodovin, ki izpričujejo nek bolj ali manj enak vzorec oziroma kliše, po katerem so te zgodovine nastale. Npr.: prvotna domovina ne more več prehranjevati svojega ljudstva, zato se del (pleme) izseli, sledijo prve odločilne preizkušnje kot prehod preko morja ali velike reke (Laba, Ren, Donava) ali pa odločilne bitke z nadmočnim sovražnikom (npr. Heruli, Gepidi pri Langobardih) ali najpogostejše oboje skupaj; temu ponavadi sledi sprememba vere itd. Pri tem je pomembno, da ta gentilni spomin, zabeležen v *Origo gentis*, dogodke kronološko »teleskopsko« projicira, kar pomeni, da v resnici večje časovne razdalje v svoji sliki zbija in zbližuje. Tako gledano seveda ni čudno, da prva knjiga Zgodovine Langobardov zajema okroglega pol tisočletja langobardske zgodovine, v njej pa lahko brez težav prepoznamo tudi posamezne elemente nekega »idealnega vzorca« *Origo gentis*.

V drugi knjigi so za našo zgodovino pomembni zlasti podatki, zvezani s selitvijo Langobardov iz Panonije v Italijo leta 568 (HL II/7–9). V zvezi z njihovo interpretacijo v zgodovinopisju še danes ni enotnega mišljenja, obstaja pa večinsko mnenje, da

npr. Pavlov podatek o 42-letnem bivanju Langobardov v Panoniji ni točen (pravilno 22), da je treba datum o izselitvi v Italijo (dan po veliki noči 568) jemati z rezervo, da je »mons Regis«, na katero se je povzpel Alboin in razgledal del Italije, ležala nekeje ob cesti ljubljanska kotlina — Vipavska dolina, da je »širok in zelo raven dohod« na meji Panonije Vipavska dolina in ne morda Krško polje ali pa kraška Istra in še kaj (podrobnje o vsem tem z dokumentacijo B. Grafenauer v opombah k slovenskemu prevodu).

V tretji knjigi najdemo bolj malo podatkov, ki so bili pritegnjeni v slovensko zgodovino, predvsem gre za vesti, zvezane z vprašanjem t. i. oglejske shizme (HL III/14, 20, 26), zato pa predstavlja četrta knjiga v tem oziru pravo nasprotje. Najprej imamo v mislih poznane vesti o prvih srečanjih Bavarcev s prodirajočimi Slovani v gornjedravske doline konec 6. in v začetku 7. stoletja (HL IV/7, 10, 39). K Grafenauerjevim opombam k dotičnim poglavjem bi bilo mogoče dodati, da prvi bavarski vpad »in Sclaborum provinciam«, ki je mimogrede rečeno po vsej verjetnosti sodoben termin, povzet s strani Pavla Diakona po Sekundu iz Trenta (gl. K. Bertels, *Carantania. Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie und zur Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter*, Carinthia 177, 1987, 92), slovensko zgodovino od M. Kosove razprave o poročilih Pavla Diakona o Slovencih iz leta 1931 datira v leto 593, medtem ko novejši avstrijsko in nemško zgodovino postavljata te dogodke v leto 592 (K. Bertels, O. c., 92; H. Wolfram, *Die Geburt Mitteleuropas, Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung*, Wien 1987, 92; W. Pohl, *Die Awaren, Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567—822 n. Chr.*, München 1988, 149), v leto 595 pa npr. W. H. Fritze, *Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter*, Zeitschrift für Ostforschung 28, 1979). Razlika v datiranju je predvsem povezana z različnim odgovorom na vprašanje, kdaj je frankovski kralj Hildepert postavil na Bavarskem Tasila I. za »kralja«. Glede slovansko-avarske zmage nad Bavarci 595 bi bilo mogoče dodati, da predstavlja po ugotovitvah H. Wolframa (O. c., 93) 2000 padlih Bavarcev »skoraj celotno plemensko vojsko«, kar seveda še dodatno osvetljuje težo bavarskega poraza. Splošno prepričanje, da so bili slovansko-avarsko-bavarski boji v letih 592/593 in 595 v zgornji dravski dolini, temelji na tretjem Pavlovem sporočilu o slovanski zmagi nad Bavarci »in Agunto« (okolica današnjega Lienza) in opustošenju bavarskega ozemlja. Večja razhajanja pa so glede datacije tega poslednjega dogodka. Avstrijsko in nemško zgodovino datira okrog 610 (Bertels, O. c., 92; Wolfram, O. c., 93; Pohl, O. c., 149, 239), slovensko pa po Kosu v čas 626—629. Kosova argumentacija, da so se ti dogodki zgodili za časa foroiulskega vojvode Grasulfa, torej po 626, ko sta bila umorjena njegova predhodnika Taso in Kako, je zelo utemeljena (M. Kos, *K poročilom ...*, 213, 214), tako, da morajo odpasti vse tiste interpretacije, ki ta slovansko-bavarski spopad posredno povezujejo z avarskim vdorom v Furlanijo leta 610 (npr. W. Pohl, O. c., 239).

Prav v zvezi s tem avarskim vdorom, ko je bil opustošen tudi Čedad, poroča Pavel Diakon, da so Langobardi našli zavetje v sosednjih gradovih (našetej jih 7) in neimenovanih kastelih (HL IV/37). Na podlagi tega poročila je bil rekonstruiran t. i. »langobardski limes« na vzhodu Furlanije, ki je zapiral izhode rečnih dolin iz gora v furlansko nižino in ki je imel odločujočo vlogo pri formiranju zahodne slovenske etnične meje (M. Kos, *K postanku slovenske zapadne meje*, Razprave znanstvenega društva za humanistične vede V, 1930, 339—340, 348—361). Kot omenia Grafenauer (*Zgodovina Langobardov*, op. 60 na str. 190), se je v zadnjem času pojavilo mnenje (V. Sribar), da že na vzhodnem robu Furlanije obstajal pravi limes, to je, da so bile posamezne utrdbe med seboj povezane s sistemom obrambnih zidov. Pojavilo pa se je tudi povsem nasprotno mnenje (S. Ciglenčič), da nekega »limesa« pravzaprav niti ni bilo, ampak da so gradovi in kasteli, ki jih omenia Pavel Diakon, le del utrdb, ki so bile raztresene po celotni pokrajini in ne samo na njenem vzhodnem robu. Da so takšni kasteli resnično bili po celi Furlaniji, nam na nekem drugem mestu (HL V/20) poroča že Pavel Diakon sam: leta 663 so vdrli Avari na poziv langobardskega kralja Grimoalda zoper upornega foroiulskega duksa Lunusa v Furlanijo in ga uničili. Preživeli, nadaljuje Pavel Diakon, so se utrdili v kastelih. Avari pa so se razkropili po vsem njihovem ozemlju (mišljena je Furlanija, kot se vidi iz nadaljevanja) in vse oplenili ali uničili z orožjem. Je pa seveda tudi res, da to poročilo samo po sebi niti najmanj ne zanika obstoja »langobardskega limesa«. Ko že govorimo o limesu, omenimo še Grafenauerjev zemljevid Langobardske postojanke v Furlaniji (*Zgodovina Langobardov*, str. 191), ki ima vrisane tudi kastele tega limesa. Pavlovo sporočilo je v tem oziru bistveno dopolnjeno, saj so Čedadu, Krminu, Nemam, Osoppu, Rtinju, Ragonii, Huminu in Invillinu dodani še kasteli Pušja ves, Tarčent, Fraelacco, Tricesimo, Reanna, Premoriacco, Solkan, Farra, Potium in ob Zillici Meclarie ter v Vipavski dolini Aidovščina — Castra. Glede na svoje prejšnje razprave (*Naselitve Slovanov v vzhodnih Alnah in vprašanje kontinuitete*, AV 21—22, 1970/71, 27; *Slovenci na zahodni meji*, Prešernov koledar 1978, 100; *Zgodovina slovenskega naroda I*, Ljubljana 1978 (3. izd.), 360) je Grafenauer modificiral svoje poglede na to problematiko

najmanj v toliko, da je v sistem langobardskega limesa prištel tudi Ajdovščino. Še vedno pa je mišljenja, da je bila spodnjepavška dolina skupaj z Ajdovščino zaradi slovansko-avarske osvojitve že okrog leta 610 izločena iz okvira langobardske države in se je meja pomaknila na Sočo. Niti pri Pavlu Diakonu, niti v drugih pisanih virih ne najdemo potrditve za to mnenje. Poročili o avarskem vdoru v Furlanijo leta 610 in slovanskem v Istro naslednje leto (HL IV, 37, 40) gotovo ne moreta biti podlaga temu mnenju. Pa tudi arheološke najdbe v spodnjepavški dolini ga ne podpirajo, saj jih »ne moremo upoštevati kot elemente starejše kulture alpskih Slovanov, ampak jih lahko pripišemo avtohtonim, deloma barbariziranim romanskim prebivalcem, katerih kultura se je razvijala v okviru langobardske države in tudi pod vplivom bizantinske Istre« (D. Svoljšak, T. Knific, *Vipavska dolina, Zgodnjesrednjeveška najdišča*, Situla 17, 1976, 81; glej tudi P. Štih, J. Peršič, *Problem langobardske vzhodne meje*, ZČ 35, 1981, 341).

Vrsto podatkov, pomembnih za slovensko zgodovino, prinaša tudi peta knjiga Zgodovine Langobardov (HL V/19—23, 29). Na tem mestu pa bi radi k Grafenauerjevemu komentarju v opombah dodali le še nekaj drobnih opozoril. V 22. poglavju ima Pavel Diakon znamenit podatek o begu Arnefrita, sina foroiulskega vojvode Lupusa, ki so ga 663 na poziv langobardskega kralja Grimoalda premagali in ubili Avari, »ad Sclavorum gentem in Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum«. Pri tem podatku se postavlja veliko vprašanje, ali gre za sodoben termin (iz srede 7. stoletja) ali pa je Pavel v zgodnejši čas presajal pojme iz svojega časa (zadnja četrtina 8. stoletja). Izhajajoč iz karantanske zgodovine sredi 8. stoletja, ki nam je dobro poznana, sklepa Wolfram (*Die Geburt Mitteleuropas*, 342; glej še isti, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantaniën und Pannonien*, Graz 1979, 76; in K. Bertels, O. c., 107 sl.), da Borut, ki je izvedel tako radikalno politično-versko spremembo kurza in v katerega rodu je bila knežja oblast po vsej verjetnosti dedna, zagotovo ni bil prvi karantanski knez. Zatorej naj bi se karantanska etnogeneza zaključila najkasneje na prelomu 7. v 8. stoletje. Časovni horizont Pavlovega sporočila, ki naj bi bilo sodobno, pa je dosežen ob pravilu, da je etnogeneza proces, ki potrebuje najmanj dobo ene generacije. Temu mnenju v prid govori tudi Pavlovo sklicevanje na »seniores viri«, ki naj bi sodelovali v bojih Lupusa z Avari 664 in mu tedanje dogodke opisali. To Pavlovo sporočilo je zato verjetno res najstarejša omemba Karantanije. Pred njim imamo za ta prostor le oznake kot »Sclaborum provincia« (Secundus, ohranjeno pri Pavlu Diakonu), »marca Vinedorum« (Fredegar) oziroma »Sclavorum regio« (Pavel Diakon). Približno na isti čas se nanaša tudi Pavlovo poročilo o slovanskem porazu pri Briščih, nedaleč od Čedad (HL V/23), o katerem sta se skeptično izrazila že S. Rutar in F. Kos, zlasti ker naj bi 25 Langobardov nagnalo v beg 5000 slovanskih sovražnikov. Da pa v tem poročilu morda ne gre samo za Pavlovo pretiravanje, ampak za lokalno izročilo o dogodku, ki ga je Pavel Diakon zabeležil, bi govoril podatek, naj bi Slovani sprva mislili, da jim iz Čedad nasproti ne prihaja foroiulski duks Wektari, ampak patriarh s svojimi duhovniki. Takšna prinoved bi imela smisel (če odmislimo pretiravanje) le tedaj, če bi v Čedadu sedela tako langobardski duks kot oglejski patriarh, saj bi le v tem primeru lahko prišlo do zamenjave. To pa tudi sta, vendar ne v 7. stoletju ampak kasneje, ko je okrog leta 737 patriarh prestavil svoj sedež iz Krmina v Čedad. Pavel Diakon je to vedel, saj nam prav on o tem poroča (HL VI/51). Zato je malo verjetno, da bi si sam izmislil to zgodbo o naivnih Slovanih in njihovi zamenjavi. Boli verjetno je, da se je vest o nekih resničnih bojih med Slovani in Langobardi, ki pa je v obliki, kot je ohranjena pri Pavlu Diakonu, lahko nastala šele po 737, ohranila v ljudskem izročilu, kjer se je tudi deformirala. Na rob Pavlovega poročila o bolgarskem duksu Alzeu (HL V/29), ki se veže na Fredegarjevo poročilo o Alcicusu (M. Kos, *O bolgarskem knezu Alciku*, ... 145—150) pa lahko dodamo, da je W. Pohl (O. c., 270) v svoji knjigi, ki pa je izšla že po slovenskem prevodu Zgodovine Langobardov, postavil tezo, da pri Alzeu/Alcicusu ne gre za osebo ime, ampak za naslov. Alcicus se da namreč etimološko lepo razložiti iz turške besede »altioq« (šest puščic), pri čemer naj bi bila pri stepskih ljudstvih puščica pomemben znak časti (Würdezeichen).

In končno, pomembne vesti o slovenski zgodovini prinaša v zvezi s sosednjo furlansko zgodovino tudi šesta knjiga Zgodovine Langobardov. To so predvsem podatki, ki nam govorijo o slovanski naselitvi na področje današnje Beneške Slovenije (HL VI/24, 45), o vdoru duksa Ratchisa »in Carniolam Sclavorum patriam« (HL VI/52) in o premestitvi sedeža oglejskega patriarha iz Krmina v Čedad (HL VI/51), o čemer smo že govorili.

Pozornejši bralec te ocene je verjetno opazil, da se v tekstu za langobardske dukse (vojvode) s sedežem v Čedadu uporablja pridevnik »foroiulski« in ne furlanski, kot običajno srečujemo v zgodovinopisju. To pa zato, ker je potrebno šele ugotoviti, ali je Pavel Diakon s tem, ko je napisal npr. »Gisulfus Foroiulanus dux« (HL IV/37) hotel povedati, da je bil Gisulf furlanski ali čedajski duks. Forum Iulii oziroma Fo-

roiuli kot praviloma piše Pavel Diakon, bi lahko prevajali na oba načina. V to dilemo ni hotel posegati niti prevajalec Pavlove Zgodovine v slovenščino, saj v slovenskem prevodu uporabljaj izraze kot forojulanski vojvoda, forojulansko ozemlje, Forojuliansko mesto, Foroiulanci ipd. Kaj je torej bil Gisulf?

Vendar pa to ni samo vprašanje Gisulfa. Isti problem se ponavlja na več mestih Pavlove Zgodovine Langobardov: »Mortuo... Gisulfo duce Foroiulensi, Taso et Caccos... eundem ducatum regendum suscepunt« (HL IV/38); »dux Foroiulans Gralsulfus... constituitur« (HL IV/39); »Gralsulfo Foroiulanorum duce defuncto, successor ei in ducato Ago datus... Quo Agone mortuo, Foroiulanorum ductor Lupus efficitur« (HL V/17); »Arnefrit... voluit in loco patris aput Foroiuli optinere ducatum« (HL V/22); »ordinatus est aput Foroiuli dux Wechtari« (HL V/23); »Post hunc Wechtari Landari aput Foroiuli ducatum tenuit« (HL V/24); »Pemmio Foroiulans praerat Langobardis« (HL VI/45); »Ratchis... aput Foroiuli dux... effectus« (HL VI/52).

Vprašanje bodo pomagali razsvetliti naslednji odlomki iz Pavlove Zgodovine: »Rothari rex... Opitergium quoque, civitatem inter Tarvisium et Foroiuli positam... expugnavit« (HL IV/45). Civitas Opitergium je današnji Oderzo, ki, kot pravi Pavel Diakon, leži med Trevisom in — Čedadom. Da je Foroiuli res Čedad in ne morda Furlanija, potrjuje še nekaj primerov iz Zgodovine Langobardov: »ad pontem Liguentiae fluminis (Livenza), quod a Foroiuli quadraginta et octo milibus distat« (HL V/39) ali pa »Grimualdus... Opitergium civitatem... destruxit eorumque qui ibi habitaverant fines Foroiulans Tarvisianisque et Cenetensibus divisit« (HL V/28), iz česar sledi, da je Grimoald razdelil ozemlje prebivalcev mesta Oderza med Trevisance. Cenetence in — Čedajce in ne morda Furlane. Še bolj prepričljiva pa sta naslednja dva primera: »Aput Nemas castrum, quod non longe a Foroiuli distat« (HL V/22) in »castrametati sunt in loco qui Broxas dicitur, non longe a Foroiuli« (HL V/23). Nemas so Neme, oddaljene nekaj več kot 15 km severozahodno od Čedada, Broxas pa Brišče, kraj ob Nadiži, oddaljen od Čedada dobrih 10 km. Oba kraja ležita v Furlaniji, zato je Foroiuli lahko le Čedad.

Ko je tako ugotovljeno, da je Foroiuli Čedad, se postavlja vprašanje, kako je Pavel Diakon imenoval pokrajino, v kateri to mesto leži. Tudi za to vprašanje imamo na razpolago nekaj indikativnih odlomkov iz njegove Zgodovine. Najbolj znan je gotovo tisti, ki pravi, da je Alboin potem, ko je prišel na ozemlje prve italijanske province Benečije, stopil na področje mesta oziroma trdnjave Čedada (»Indequ Alboin cum Venetiae fines, quae prima est Italiae provincia... hoc est civitatis vel potius castris Foroiulani terminos introisset«; HL II/9). V 14. poglavju te iste druge knjige pa pravi, da je bil »nekoč Oglej glavno mesto Benečije, sedaj pa Čedad« (»Huius Venetiae Aquileia civitas extitit caput; pro qua nunc Forum Iulii... habetur«). Ob avarskem nanadu v Furlanijo leta 610 pa pravi »Circa haec tempora rex Avarum... Venetiarum fines ingressus est. Huic Gisulfus Foroiulanus dux... audacter occurrit, sed... cum omnibus pene suis extinctus est. Uxor vero eiusdem Gisulfi... intra murorum Foroiulani castris muniit septa« (HL IV/37).

Vendar stvari le niso tako preproste in jasne, kot se zdi iz gornjih primerov. Ob avarskem vdoru v Furlanijo leta 663 nam Pavel Diakon namreč sporoča, da je langobardski kralj Grimoald naročil Avarom naj pridejo v »Forumiuli« zoper upornega Lupusa in ga uničijo, in nato nadaljuje: »Tako se je tudi zgodilo. Kakan je prišel z veliko vojsko in na kraju, ki se imenuje Flovius, se je vojvoda Lupus tri dni boril s Kakanovo vojsko« (HL V/19). Iz gornjega konteksta je razvidno, da v tem primeru »Forumiuli« ne more biti Čedad, ampak neko širše področje, ki obsega tudi kraj Flovius. Na ta način lahko interpretiramo tudi nadaljevanje tega poročila v HL V/20, kjer Pavel Diakon pravi, da so se Avari, potem ko so premagali Lupusa, »razkropili po vsem njihovem ozemlju in vse oplenili ali uničili z ognjem. Ko so nekaj dni tako počenjali, jim je Grimoald ukazal, da morajo že odnehati s pustošenjem. Ti pa so poslali slèh Grimualdu in mu rekli, da ne bodo zapustili Foroiuli, ki so ga osvojili z lastnim orožjem.«

Nekega trdnega pravila Foroiuli — Čedad torej pri Pavlu Diakonu očitno ni. Naš problem, ali so se langobardski duksi s sedežem v Čedadu imenovali po tem kraju ali po pokrajini, pa, upam, zato na zadosten in zadovoljiv način osvetljujejo naslednji citati. Alboin je leta 568 postavil za prvega »foroiulskega« vojvodo svojega nečaka Gisulfa, kar Pavel Diakon opisuje takole: »Alboin... Gisulfum... Foroiulanae civitati et totae illius regioni praeficere statuit. Qui Gisulfus non prius se regimen eiusdem civitatis et populi suscepturum edixit...« (HL II/9). Na nekem drugem mestu nam Pavel poroča, kako je Ansrit ob odsotnosti »foroiulskega« vojvode Rodoalda uzurpiral njegovo oblast: »At vero Rodoald, quem aput Foroiuli praemisimus ducatum tenuisse, cum ab eadem civitate abesset, Ansrit de castro Reunia (Ragogna pri S. Daniele del Friuli) ducatum eius absque nutu regis pervasit... Ansrit vero non contentus ducatum Foroiulanensem regere... rebellans« (HL VI/3). Pri opisovanju katastrofalnega langobardskega poraza s strani Slovanov leta 705 nam Pavel Diakon sporoča, da je samo en Langobard, po imenu Muniks, »qui pater post Petri Foroiulani

et Ursi *Cenetensis* ducum extitit« pokazal svojo hrabrost in močatost (HL VI/24). Ursus je torej bil duks v Cenedi, za katero nam Pavel Diakon sam poroča naslednje: »Fortunantus (Venantius, op. P. Š.) natus quidem in loco qui Duplabilis dicitur fuit; qui locus haut longe a *Cenitense* castro vel Tarvisana distat civitate« (HL II/13). In čisto na koncu še odlomek, ki govori o Alahisu, duksu v Trentu, ki se je sprl z bavarskim grofom, ki je vladal v Boznu »Hic (Alahis) dum dux esset in *Tredentina civitate*, cum comite Baioariorum, quem illi gravionem dicunt, qui Bauzanum et reliqua castella regebat, conflixit« (HL V/36).

Po vsem tem lahko na vprašanje, kaj je bil Gisulf, odgovorimo, da je bil *čedajski* duks in da je npr. zato pravilneje govoriti, da so Slovani iz »okoliša Slovanov, ki se imenuje Zellia« plačevali dajatve *čedajskim* (in ne furlanskim, kot srečujemo v zgodovinopisju) vojvodom do časa vojvode Ratchisa. Pri tem pa se je treba ves čas zavedati, da gre pri vprašanju, ki smo ga postavili samo za vprašanje *imena*, ne pa za vprašanje obsega *oblasti* čedajskih vojvod. Da ta ni bila omejena samo na področje mesta Čedada, nam najbolje dokazuje prav gornji podatek o slovanskem plačevanju dajatev.

Preden pa zaključimo ta obširni prikaz, je potrebno opozoriti, da je sestavni del nove knjige več spremnih besedil, ki jih je vsa prispeval Bogo Grafenauer. Dve se neposredno vežeta na samo slovensko izdajo Zgodovine Langobardov in sta posvečeni Pavlu Diakonu in njegovi dobi in langobardskemu obdobju zgodovine Italije. Tri pa so posvečena naselitvi Slovanov v Vzhodnih Alpah, kontinuiteti in vprašanju slovanskega srečanja s staroselci in kritiki avtohtonističnih teorij, ki so se razpasle v zadnjem času. Pri slednjem (pa tudi ob vprašanju kontinuitete) je še zlasti pomembno, da je Grafenauer pokazal na metodološko nesprejemljivost in infantilnost teh avtohtonističnih teorij. Branje teh treh razprav priporočamo predvsem vsem tistim, ki so se ob prebiranju Bora in Šavlija preveč pregreli in jim je potrebna ohladitev s streznitvijo.

Zgodovina Langobardov, ki jo je izdala založba Obzorja, je imenitna knjiga, ki jo bo veliko ljudi vzelo v roke in h kateri se bomo zgodovinarji znova in znova vračali. Prav slednjim pa je žal, da je knjiga, še zlasti, ker gre za izdajo vira, ostala brez prepotrebne registra, ki bi knjigo naredil še boljše.

Peter Stih

Avugust Tosti, Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni. Ljubljana: Bančni vestnik, 1989. 159 strani.

Nova oblast je po končani zadnji vojni pokazala veliko volje ne le pri obračunavanju z namišljenimi ali dejanskimi političnimi nasprotniki, ampak tudi pri razkrinkavanju političnega in gospodarskega življenja pod prejšnjimi režimi. Eni so razkrinkovali Solunski proces, pri nas na Slovenskem pa so dobili pomembna naročila na eni strani nekdanji minister Ivan Mohorič, na drugi pa Franček Saje ter verjetno še kdo. K nastanku Tostijevega dela naj bi pripomogla želja uslužbenca Uprave državne varnosti, da pomaga svojemu nekdanjemu korektnemu šefu, dolgoletnemu ravnatelju Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo, ki se je vrnil iz zapore in imel »težak življenjski položaj«. Zakaj je bil zaprt, sicer ni jasno, iz naslovov poglavij pa je jasno, da je bilo v ozadju naročilo tudi profesionalno zanimanje naročnika za preteklost.

Avugust Tosti, tržaški Slovenec, je po nacionalizaciji ljubljanske podružnice znamenitega dunajskega Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe 1920. leta postal glavni ravnatelj Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo v Ljubljani, ki je nasledil in tudi prevzel večino njenega delovanja. V tej službi je ostal do konca vojne, ko je bilo uspešno podjetje nacionalizirano v socialističnem pojmovanju ukrepa. Kreditni zavod je bil pomembno in trdno podjetje. Njegovo delovanje, ki je bila nekakšna kombinacija današnje Službe družbenega knjigovodstva in banke, je bilo pomembno za finančno poslovanje gospodarstva doma in v tujini, za nacionalizacije, ustanavljanje novih podjetij. Nekdanji avstrijski lastnik je imel v njem 30 % delnic in mu bil tudi sicer zelo naklonjen. V mednarodnem finančnem svetu ni skrival sorodstvenega razmerja. Ugled slovenskega zavoda je bil velik, poslovanje pa zato veliko lažje kot če bi se moral šele dokazovati. Takratnim gospodarstvenikom je bilo kljub načelom, da je treba ključna podjetja nacionalizirati, kar pomeni, da jih mora kontrolirati domači kapital, jasno, da ni mogoče podreti vseh mostov, da je s pametno politiko mogoče vnovčiti tudi preteklost, da pomeni v mednarodnem finančnem svetu dobro ime veliko več kot politična načela. Creditanstalt je bil namreč »eden najmočnejših in največjih denarnih zavodov v srednji Evropi« in član Rotschildovega koncerna.

Značilen je avtorjev prehod na čelo podjetja. Pred tem je bil namreč ravnatelj Jadranske banke, ki je imela v novem podjetju 30 % delnic. Svoj delež pri vodenju